नीतिचन्द्रिका

राजा धर्ममृते द्विजः सवमृते विद्यामृते योगिनः
कान्ता सत्त्वमृते हयो गतिमृते भूषा च शोभामृते ।
योद्धा शूरमृते तपो व्रतमृते गीतं च पद्यानृते
भ्राता स्नेहमृते नरो हरिमृते लोको न भाति क्वचित् ॥ ७६ ॥

पदविभागः

राजा, धर्मम्, ऋते, द्विजः, सवम्, ऋते, विद्याम्, ऋते, योगिनः, कान्ता, सत्त्वम्, ऋते, हयः, गतिम्, ऋते, भूषा, च, शोभाम्, ऋते, योद्धा, शूरम्, ऋते, तपः, व्रतम्, ऋते, गीतम्, च, पद्यान्, ऋते, भ्राता, स्नेहम्, ऋते, नरः, हरिम्, ऋते, लोकः, न, भाति, क्वचित् ।

अन्वयः

धर्मम् ऋते राजा, सवम् ऋते द्विजः, विद्याम् ऋते योगिनः, सत्त्वम् ऋते कान्ता, गतिम् ऋते हयः, शोभाम् ऋते भूषा, शूरम् ऋते योद्धा, व्रतम् ऋते तपः, पद्यान् ऋते गीतं, स्नेहम् ऋते भ्राता, हरिम् ऋते नरः, न क्वचित् लोके भाति ।

कठिनपदार्थः

- हयः – अश्वः ।
- योद्धा – योधः ।
- सवः – यागः ।

नीतिचन्द्रिका

राजा धर्ममृते द्विजः सवमृते विद्यामृते योगिनः
कान्ता सत्त्वमृते हयो गतिमृते भूषा च शोभामृते ।
योद्धा शूरमृते तपो व्रतमृते गीतं च पद्यानृते
भ्राता स्नेहमृते नरो हरिमृते लोको न भाति क्वचित् ॥ ७६ ॥

भावार्थः

धर्मेण विना राजा, सवेन विना द्विजः, विद्यया विना योगी, सतीत्वेन विना स्त्री, गतिं विना अश्वः, शोभया विना अलङ्कारः, शौर्येण विना योधः, व्रतेन विना तपः, पद्यान् (पद्यसाहित्यम्) विना गीतम्, स्नेहेन विना भ्राता, हरिणा (भगवता) विना मनुष्यः अस्मिन् प्रपञ्चे कदापि शोभां न आवहति ।

नीतिचन्द्रिका

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ७७ ॥

पदविभागः

रूप-यौवन-सम्पन्नाः, विशाल-कुलसम्भवाः, विद्या-हीनाः, न, शोभन्ते, निर्गन्धाः, इव, किंशुकाः ।

कठिनपदार्थः

- सम्भवाः – उत्पन्नाः ।
- सम्पन्नाः – युक्ताः ।

अन्वयः

विशालकुलसम्भवाः रूपयौवनसम्पन्नाः विद्याहीनाः, निर्गन्धाः किंशुकाः इव न शोभन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ७७ ॥

भावार्थः

विद्याहीनाः उत्तमे कुले जाताः सन्तः अपि, रूपेण यौवनेन च युक्ताः सन्तः अपि गन्धरहितानि किंशुकपुष्पाणि इव न शोभन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयताम्
अम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद्वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥ ७८ ॥

पदविभागः

रे, रे, चातक, सावधान-मनसा, मित्र, क्षणम्, श्रूयताम्, अम्भोदाः, बहवः, हि, सन्ति, गगने, सर्वे, अपि, न, एतादृशाः, केचित्, वृष्टिभिः, आर्द्रयन्ति, वसुधाम्, गर्जन्ति, केचित्, वृथा, यम्, यम्, पश्यसि, तस्य, तस्य, पुरतः, मा, ब्रूहि, दीनम्, वचः ।

अन्वयः

रे रे मित्र चातक! क्षणं सावधानमनसा श्रूयताम् । गगने बहवः अम्भोदाः सन्ति, (किन्तु) सर्वे अपि एतादृशाः न । केचित् वृष्टिभिः वसुधाम् आर्द्रयन्ति, केचित् वृथा गर्जन्ति । (अतः) (त्वं) यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतः दीनं वचः मा ब्रूहि ।

कठिनपदार्थः

- अम्भोदाः – मेघाः ।
- गगने – आकाशे ।
- वसुधा – भूमिः ।
- दीनम् – करुणापूर्णम् ।
- ब्रूहि – वद ।

नीतिचन्द्रिका

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयताम्
अम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद्वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥ ७८ ॥

भावार्थः

चातकमुद्दिश्य इयमुक्तिः । रे चातक! मित्र! अवहितमनसा (अवहितेन चेतसा) अल्पकालं यावत् मम वचनम् आकर्ण्यताम् । आकाशे बहवः मेघाः तिष्ठन्ति । किन्तु सर्वे अपि करुणापराः न । केचन मेघाः भूमिं वर्षणेन आर्द्रयन्ति । अन्ये केचन निरर्थकं शब्दं कुर्वन्ति । तस्मात् त्वं यं यं (मेघं) पस्यसि, तस्य तस्य सकाशं गत्वा दीनदशाप्रदर्शकं (करुणापूर्णं) वचनं मा वद । यथा याचकैः धनस्य आशया च यः कोऽपि दाता न याचनीयः । अपि तु यथोचितं विचिन्त्य एव कुत्रचित् स्वाभिप्रायः प्रकाशनीयः इति भावः ।

नीतिचन्द्रिका

ललितान्तानि गीतानि कुवाक्यान्तं च सौहृदम् ।
प्रणामान्तः सतां कोपो याचनान्तं हि गौरवम् ॥ ७९ ॥

पदविभागः

ललित-अन्तानि, गीतानि, कुवाक्य-अन्तम्, च, सौहृदम्, प्रणाम-अन्तः, सताम्, कोपः, याचना-अन्तम्, हि, गौरवम् ।

अन्वयः

गीतानि ललितान्तानि (भवन्ति) । सौहृदं कुवाक्यान्तं च (भवति) । सतां कोपः प्रणामान्तः (भवति) । गौरवं याचनान्तं (भवति) ।

कठिनपदार्थः

- सौहृदम् – मित्रता ।
- सताम् – सज्जनानाम् ।

नीतिचन्द्रिका

ललितान्तानि गीतानि कुवाक्यान्तं च सौहृदम् ।
प्रणामान्तः सतां कोपो याचनान्तं हि गौरवम् ॥ ७९ ॥

भावार्थः

गीते लालित्यं भवेत् । यावत् लालित्यं भवति, तावत् गीतम् इति कथ्यते । लालित्यस्य अन्त्यं भवति चेत् गेयता अपगच्छति । कुवाक्यान्तं मित्रता भवति । यावत् कुवाक्यम् आयाति, तावत् मित्रत्वम् अपगच्छति । सज्जनानां कोपः प्रणामपर्यन्तं तिष्ठति । गौरवं याचनान्तं भवति । यदा याचना क्रियते तदा गौरवम् अपगच्छति ।

नीतिचन्द्रिका

लालयेत् पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥ ८० ॥

पदविभागः

लालयेत्, पञ्च-वर्षाणि, दश-वर्षाणि, ताडयेत्, प्राप्ते, तु, षोडशे, वर्षे, पुत्रम्, मित्रवत्, आचरेत् ।

कठिनपदार्थः

- मित्रवत् – मित्रम् इव ।

अन्वयः

पञ्च वर्षाणि लालयेत्, दश वर्षाणि ताडयेत् । षोडशे वर्षे प्राप्ते तु, पुत्रं मित्रवत् आचरेत् ।

नीतिचन्द्रिका

लालयेत् पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥ ८० ॥

भावार्थः

जननात् पञ्चवर्षपर्यन्तं शिशोः लालनं कर्तव्यम् । ततः परं दश वर्षाणि यावत् तन्नाम षष्ठतः पञ्चदशवर्षपर्यन्तं तस्य दोषादिकं परिष्कुर्यात् । षोडशे वर्षे प्राप्ते पुत्रः मित्रवत् द्रष्टव्यः ।